
JELENKOR

A britek és a Balkán. A külföldről alkotott képek formálódása, 1900–1950

Két, földrajzilag meglehetősen távol fekvő térség, Nagy-Britannia és a Balkán-félsziget kapcsolatait, pontosabban a félszigetről és az ott élőkéről a brit közvéleményben és a véleményformáló politikai elit körében kialakult kép elemzését helyezte vizsgálódásának fókuszába *Eugene Michail The British and the Balkans. Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950* című könyvében. A szerző a Sussexi Egyetemen Európa modernkori történelméből szerzett tudományos fokozatot. Kutatásai Nagy-Britannia kultúraközi kapcsolataira és Délkelet-Európa politikai és kultúrtörténetére irányulnak. 2011-ben az elsősorban irodalmi és tudományos munkák megjelentetésére szakosodott, elismert brit könyvkiadó, a *Bloomsbury* gondozásában megjelent monográfiáját e két kutatási irány ötvözetének is tekinthetjük. Magáról a félszigetről és az ott élőkéről Nyugaton kialakult képpel kapcsolatos történeti vizsgálódások az 1990-es évektől, *Maria Todorova* úttörő munkájától (*Imagining the Balkans*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1997.) élénkültek meg, Michail monográfiáját ezen munkák sorába illeszthetjük. A téma újfent relevánssá válását jelzi *Vesna Drapac* 2010-ben megjelent munkája is, amelyben a szerző a Jugoszláviához és a jugoszlávizmushoz kötődő fogalmak változását, az állam XX. századi fennállásához kapcsolódó topozokat vizsgálja. (*Vesna Drapac: Constructing Yugoslavia. A Transnational History*. Houndmills, Basingstoke, Pallgrave Macmillan, 2010.)

Jelen vizsgálódásai során Eugene Mihail a XX. század első felére fordítja figyelmét. Választását több tényező is indokoltta teszi. A fenti időszak döntő fontosságúnak bizonyult Nagy-Britanniában a félszigetről kialakult kép rögzülésében. Európa egyes régiói és népei között a különböző interakciók és kulturális mechanizmusok révén felgyorsult a kapcsolat, a nemzeti függetlenségi törekvések révén gyorsan, rövid idő alatt jelentősen átalakult a Balkán politikai térképe. Mindeközben Nagy-Britannia figyelme a búr háborúkat követően, átmenetileg, ismét Európa felé fordult. A történész szerző már az *Előszóban* felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a brit közvélemény

nem rendelkezett egységes és állandó Balkán-képpel, helyesebb lenne tehát egymással versengő Balkán-képekről beszélnünk. (xi-xii.) A monográfia megírásával Michail ezért a kapcsolatok gazdagságára és komplexitására kívánja ráirányítani a szűkebb szakmai körök és az értő olvasó figyelmét, miközben magába a képalkotási folyamatba is betekintést nyerhetünk.

Célkitűzését a monográfia szerkezeti felépítése is hűen tükrözi. A két átfogó fejezet (*People és Images; Emberek és Képek*) kronologikus és tematikus megközelítést egyaránt alkalmazó további hét fejezetre tagolódik. Az első három fejezetben Nagy-Britannia és a Balkán-félsziget közti kapcsolatok, interkulturális interakciók fejlődését és a Balkán-kép formálódásában részt vevő szereplők működését ismerhetjük meg. Michail már az első fejezet legelején nyomatékosítja az olvasóban, hogy Nagy-Britannia és a Balkán-félsziget a történelem során soha nem alkotott azonos politikai vagy kulturális közösséget. A brit lakosság a félszigetről nem rendelkezett mindennapos tapasztalattal, a közgondolkodásban korszakonként és váltakozó sikerrel más-más kép rögzült. (1. o.) A félsziget iránti érdeklődés a XIX. század során erősödött fel, de egészen a XIX–XX. század fordulójáig meglehetősen rendszertelenül áramlott az információ; a félsziget iránt megélénkülő érdeklődés háttérében pedig inkább a Nagy-Britanniában végbemenő technológiai és társadalmi-kulturális folyamatokat véli meghúzódni, míg a Balkán politikai viszonyaiban bekövetkező változásoknak csak részleges hatást tulajdonít. (4. o.)

A szerző a vizsgált fél évszázadot kronológiai alapon három részre bontja: a századfordulótól az első világháború végéig terjedő közel 20 évre, a két világháború közti periódusra és a második világháború időszakára. A második világháború következményeivel, az éleződő hidegháborús konfliktussal csak érintőlegesen, az egyes fejezetek végén, kitekintésként foglalkozik. Legrészletesebben az első periódust vizsgálja, konkrét kezdőpontként az 1903-as szerbiai királygyilkosságot és az ilinden (Illés-napi) felkelést jelöli meg. Ez utóbbi egyébként a brit nyilvános diskurzus minden szintjén megjelent, 1904 februárjában, a parlament ülésének megnyitásakor még az uralkodó is érintette beszédében. Michail szerint ez arra is utal, hogy a brit közvéleményben létezett egy szilárd és egységes Balkán-kép iránti igény, ami egyúttal előfeltételezte a brit külpolitikát vezető eszmei értékek megélését is. A korszakban két, egymással ellentétes dinamikájú folyamatot is megfigyelhetünk. Miközben a konzervatív politikusok, a diplomáciai testület tagjai és a véleményformáló média egyaránt az oszmán–brit kapcsolatok részeként, a keleti kérdés prizmáján keresztül tekintett a Balkánra és a félszigettől való minél nagyobb távolságtartásra törekedett, addig az 1905-

ben Noel Buxton liberális képviselő alapította Balkan Committee (Balkán Bizottság) a korábbinál nagyobb mértékben kívánt részt venni a Balkán ügyeiben. A gyökereit tekintve a liberális értékrendszere és a keresztény kultúrától eltérő, a keresztény eszmekörtől távol álló oszmán kultúra iránti mély megvetésre visszanyúló csoport jelentőségét a történész abban látja, hogy ernyőszervezetként tömörítette a félsziget iránt érdeklődőket, és az első szervezett kísérletet jelentette a brit közvélemény formálására. Kialakult ugyanis egy szerkesztőkből, utazókból és politikusokból álló jól informált és befolyásos réteg, amely hatékonyan tudta a közgondolkodás figyelmét a térség problémái felé irányítani. E véleményformáló kör tagjai közül a szerző C. P. Scottot, a *Manchester Guardian* baloldali brit napilap szerkesztőjét (1872–1929), Henry Massinghamet, a szintén liberális-munkáspárti orientációjú *The Nation* hetilap szerkesztőjét (1907–1923) és az ókor kutató Gilbert Murrayt említi név szerint.

A brit közvélemény érdeklődése azonban összességében még mindig alacsony szinten maradt, a térség csak az első Balkán-háború (1912) kitörésével került a brit lapok címlapjára, von mérleget a szerző. Michail úgy véli, a háború a félszigetről szóló ismeretek hiányosságára is ráirányította a figyelmet. Az első világháború legfontosabb hozadékát ezzel összefüggésben abban látja, hogy a Balkán megszűnt ismeretlen föld, *terra incognita* lenni. Ezzel együtt a háború egy közel 40 éves folyamat végét is jelentette. Amíg 1914 előtt a liberálisok érdeklődésének köszönhetően a figyelem elsősorban a bolgár kérdésre irányult, Bulgária vezető szerepét a háború alatt és azt követően egyértelműen Szerbia vette át.

A két világháború közti időszakban azonban mind a brit közérdeklődés, mind a média térségre irányuló figyelme alábbhagyott. A folyamat hátterében a balkáni államok függetlenségi harcának befejeződése mellett Michail több, a félszigettől független folyamatot vél meghúzódni: az első világháború negatív emlékét, a liberális párt gyors hanyatlását és a hagyományos brit erőegyensúlypolitikát. A *Sunday Pictorial* bulvárlap 1924-ben mindössze 10 balkáni témájú cikket jelentetett meg, a *Balkan Review* önálló folyóiratként 1920-ban, a tágabb földrajzi térséget felölelő *Eastern Review* részeként 1921-ben megszűnt – támasztja alá konkrét példákkal is érvelését a szerző. A folyamatot a félszigetet diszletként használó bűnügyi történetek (gondoljunk csak Agatha Christie *Gyilkosság az Orient-expresszen* című regényére) és az útleírások ellensúlyozták, és az erősen sztereotipizáló jelleg ellenére megismertették a korabeli olvasót a félsziget földrajzi viszonyaival és a történelmi örökségével.

A félsziget iránti érdeklődés hanyatlása a második világháború alatt csak átmenetileg torpant meg. A háború kitörését követően a figyelem kezdetben

Görögországra, majd a helyi ellenálló mozgalmakra (főként Jugoszláviára és Görögországra) irányult. A világháborút követően a Balkán iránti érdeklődés nem éledt újjá és tovább fragmentálódott a félszigetről alkotott kép is. A hidegháború eszkalálódásával a kapcsolatok megszűntek vagy nyíltan ideológiai megközelítést kaptak.

A Balkánról alkotott kép nagy-britanniai formálódásának kronologikus megközelítését követően Michail a második fejezetben (*Experts and their Networks: The Power of Image Making*; Szakértők és hálózataik. A képalkotás ereje) a félszigettel foglalkozó és ezáltal a Balkánról alkotott kép megformálásában fontos szerepet játszó szakértők munkásságát és kapcsolatait hálóját elemzi. Megállapítja, hogy társadalmi háttérüket tekintve nem különböztek a korszakban ide látogató brit utazóktól: mindkét csoport tagjai zömmel a kiváltságos társadalmi rétegekből kerültek ki. A publicisták és a szakértők (a két csoport közti határt egyébként Michail, joggal, elmosódottnak látja) közös vonása volt kalandvágyásuk és a félsziget történelme, politikai viszonyai iránti érdeklődésük. Többen orvosi javaslatra fordultak meg először a Balkánon (mint például James David Bouchier, Noel Buxton és Edith Durham) vagy az antikvitás iránti érdeklődésük irányította figyelmüket a térségre (Arnold Toynbee, R. W. Seton-Watson). Átfogó Balkán-kép megalkotására azonban még a XIX–XX. század fordulója után sem törekedtek, abban az első Balkán-háború hozott minőségi változást. Az elhúzódó konfliktusnak (1912–1913) köszönhetően a szakértők nevei hosszú időn át a lapok címlapjain szerepelhettek. Az eseményekről való tudósítás mellett azonban legalább ennyire fontos volt, hogy helyszíni benyomásaik alapján értékeljék a fejleményeket, és realista ajánlásokat fogalmazzanak meg a brit politikusok számára. A földrajzi közelség azonban paradox jelenség, mutat rá a szerző: egyrészt előfeltétel a térség viszonyainak minél alaposabb megismeréséhez, másrészt megnehezíti és megkérdőjelezhetővé is teszi az elemzők objektivitását. Az egyes balkáni nemzeti mozgalmak valóban erősen befolyásolták a szakértők tevékenységét, amit olyan szimbolikus gesztusok is mutatnak, mint az, hogy a bolgárbarát Noel és Charles Buxtonról Szófiában sugárutat nevezték el, Seton-Watson pedig több jugoszláv és román kitüntető címet, tiszteletbeli tagságot kapott. A Balkán-háborúk idejére a Balkán Bizottság hatékonysága amúgy is gyors hanyatlásnak indult, és több kisebb, az egyes nemzeti törekvésekkel azonosuló, erősebb befolyásoló képességekkel rendelkező csoportra (*Anglo-Roman Society*, *Anglo-Hellenic League*, *Albanian Committee*; Angol-Román Társaság, Angol-Hellén Liga, Albán Bizottság) esett szét.

A brit szakértők politikai befolyása az első világháború előtt csak közvetett és rendszertelen volt, az információhiány keltette űrt a brit külügyminisztérium saját szakértőivel próbálta betölteni. Nem szolgáltak kizárólagos információforrásként sem, hiszen a londoni politikusokra a balkáni államok diplomatái, politikusai és tudósai (Cedomilj Mijatović londoni szerb követ, Jovan Cvijić földrajztudós, David Mitrany román származású történész és politológus) is hatottak. A világháború azonban szükséghelyzetet teremtett, és előnyösnek bizonyult, hogy elfoglaltságuk révén az egyes szakértők kiváló helyi kapcsolatokkal rendelkeztek. E folyamatban a szerző, jogosan, az R. S. Seton-Watson köré tömörülő *New Europe* csoport szerepét emeli ki (habár fontosnak tartja megjegyezni, hogy mindössze az egyik, de kétségkívül nagy befolyással rendelkező nyomásgyakorló szervezetről van szó), legfontosabb eredményüknek a délszláv egység propagálását és elfogadtatását tartja.

A két világháború közti időszakban hasonló politikai befolyással rendelkező, új szakmai csoportok nem bukkantak fel. Hiányukat Michail részben a szükséges politikai és kulturális kontextus hiányának (a gyorsabb és szélesebb információáramlás következtében egyre nehezebbé vált a tudás kizárólagos birtokosaként fellépni), részben a professzionalizálódás, az akadémiai karrier elterjedésének tudja be. További hátráltató tényezőt jelentett, hogy a függetlenné vált balkáni országoknak már nem volt szükségük külföldi szakértőkre, miközben a Foreign Office is saját szakértői gárdát nevelt ki. Az első generációs szakértők pedig féltékenyen örködték tekintélyük fellett.

A szakértők professzionális munkássága és személyes szerepvállalása mellett a Balkánról alkotott brit kép formálódásának és a kultúraközi kapcsolatoknak egy másik, intimebb, a személyes interakciókon alapuló csatornája is létezett. E kérdéskört a szerző a harmadik fejezetben vizsgálja. A félszigeten még a két világháború között is elevenen élt Lord Byron és a brit politikum figyelmét a bolgár kérdésre irányító William E. Gladstone emléke, de a személyes interakciók valódi elmélyüléséről újfent csak az 1912–1918 közti háborús időszak nyomán beszélhetünk. Az 1903-ban megalakult *Macedonian Relief Fund* segélyszervezet kórházakat és iskolákat működtetett, Clair Stobart saját orvosi egységeket vezetett a Balkán-háborúk alatt, 1915 nyarára pedig csak Szerbiában és Macedóniában 600 brit ápoló működött – sorolja az érzéketes példákat a szerző. Társadalmi összetételüket tekintve a segélyszervezetek tagjai zömmel nők voltak (többen közülük a szüfrazsett mozgalomnak is tagjai), így számukra a Balkán a viktoriánus Anglia társadalmi kötöttségeivel szemben a szabadságot is jelentette. A nővéreket, a

szociális és a segélyszervezetek munkatársait azonban 1918-at követően szinte kivétel nélkül kivonták a Balkánról. Szerepüket már a görög–török háború során a Népszövetség és az Egyesült Államok vette át, a brit szervezetek jótékonsági munkája egyéni keretekben folytatódott tovább.

Az első világháború alatt egy másik társadalmi csoport, a brit hadsereg katonái is megjelentek a félszigeten, bár ez a tény a közvélemény számára szinte ismeretlen maradt. A front eseményeiről a brit sajtó csak korlátozottan, néhány rövid bekezdésnyi terjedelemben tudósított, és gyakran éles kontrasztot vont a francia lövészárkokban nélkülöző gyalogosok és a kellemes, mediterrán körülményeket élvező katonák helyzete között. Az érdektelenségben Michail három tényezőt vél meghúzódni: a földrajzi és a kulturális távolság mellett a háború kezdetétől fogva stratégiai viták zajlottak egy új, keleti front megnyitásának hatékonyságáról, és sem a stratégiák, sem a politikusok, sem a média körében nem örvendett nagy népszerűségnek az az elképzelés, hogy nagy létszámú brit erőt küldjenek a térségbe. A szaloniki fronton szolgálatot teljesítő katonák háborút követő önszerveződésével a szerző részletesen is foglalkozik. Úgy véli, hogy bajtársi egyesületeik létesítésével és lapkiadó tevékenységükkel fontos szerepet tölthettek be a személyes emlékek megőrzésében és a kollektív emlékezet formálásában. Sőt, a világháború volt az addigi egyedüli alkalom, amikor nemcsak az elit, hanem az alacsonyabb társadalmi osztályok képviselői is jelentősebb számban kapcsolatba kerültek a félszigettel. Az eseményeket így saját perspektívából szemlélhették és kialakíthatták saját kollektív emlékezetüket.

Hasonló szoros kapcsolat a második világháború alatt alakult ki, amikor már a kapcsolatok demokratizálódásának is tanúi lehetünk. A balkáni fronton tevékenykedő hírszerzők, katonai szakértők ugyanis érzékenynek bizonyultak a helyi lakosság szociális és politikai szükségletei iránt, az ellenállókat magukkal egyenlőnek tekintették, és az átlagemberekkel is szívesen létesítettek közvetlen kapcsolatokat. Jugoszláv viszonylatban Fitzroy Macleant, a görögök esetében Edmund Myerst, Christopher M. Woodhouse-t és Patrick Leigh Fermort, Bulgária vonatkozásában pedig az ott nemzeti hősként tisztelt Frank Thompsont, E. P. Thomson brit történész testvérét név szerint is megemlíti a szerző.

A Balkánról alkotott kép formálódásában aktív szerepet játszó személyek és képzalkotási csatornák elemző bemutatását követően a szerző a monográfia második részében a hosszabb-rövidebb ideig ható képeket és történeti-kulturális korszakokat vizsgálja. Helyesen állapítja meg, hogy a félszigeten is sokféle formában jelenlevő *erőszak* állandó jelleggel volt jelen a Balkánról szóló brit diskurzusokban. A Balkán-háborúkig az *erőszak*,

a *brutalitás* és az *anarchia* képe elsősorban az oszmán hatalomhoz társult, így azt Nagy-Britanniában a háborút kísérő egyfajta szükséges rossznak, a fejlődés hordozójának tekintették, a muszlimok elleni atrocitásokat pedig elnézően kezelték. A Balkán népeinek küzdelmeihez társított *progresszív, erkölcsös, szenvedélyes* jelzőket azonban a második Balkán-háború idején már az *elmaradott, irracionális, erkölcstelen, igazságtalan* és a *nem európai* jelzők váltják fel. A háborúhoz társuló erőszak képét pedig a két világ-háború között a politikai erőszak képe váltotta fel, miközben átértékelődött a Balkánnak a világháború kitörésében játszott szerepe is. Míg a háborús propaganda a „teuton agresszió” áldozataként állította be a félszigetet, 1918 után a háború kirobbantójává és végleg „Európa puskaporos hordójává” vált. A második világháború idején a hagyományos, az ellenállás hagyományát és a függetlenség szeretetét hangsúlyozó toposzokhoz a regényeknek, képregényeknek és a filmeknek is köszönhetően a balkáni harcos pozitív képe, a *modern* és az *inspiráló* jelzők társultak. A brit történész úgy látja, hogy ez az alapvetően pozitív kép a hidegháború alatt is fennmaradt, de a monográfia korszakhatárán kívül eső korszakot a szerző érdemben már nem vizsgálja.

A brit közvélemény hasonló érdeklődéssel fordult a helyi elitek felé is. Az érdeklődés, hasonlóan az erőszak képéhez, a vizsgált korszakban végig fennmaradt, de a kategórián belül a szereplők, összefüggésben a Balkánon és Nagy-Britanniában végbement társadalmi és kulturális folyamatokkal, folyamatosan változtak. Míg az első világháborút megelőző időszakban, a bulvárlapok és a képes hetilapok terjedésének köszönhetően, elsősorban a balkáni uralkodócsaládok viselt dolgai voltak ismertek, a két világháború között a választott politikusok (Alekszandar Sztambolijfszki, Eleftheriosz Venizelosz, majd a második világháborútól kezdve, Josip Broz Tito) képe váltotta fel őket. Ezt a folyamatot a szerző a sztárkultusz demokratizálódásának tekinti. A királyi családok botrányai, félrelépései kapcsán Michail nem mulasztja el felhívni az olvasó figyelmét arra az ellentmondásra, hogy e meglehetősen modernnek számító jelenségekre éppen egy hagyományosan konzervatívnak és elmaradottnak tekintett térségben került sor. Véleménye szerint valójában egy kétirányú folyamatnak lehetünk tanúi: az egyes balkáni országokhoz társított képek visszaköszöntenek az adott személyek ábrázolásában, ahogyan az uralkodókhoz és a politikusokhoz társított képek, képzetek is hatottak magának az országnak a megítélésére. Az alapvetően kozmopolitának tekintett román uralkodó család hatására Románia egészét hasonlóan kozmopolita országnak vélték, hoz állítása alátámasztásául konkrét példát a szerző.

A Nagy-Britannia és a Balkán közti interkulturális relációban fontos képalakítási forrást jelentettek a félszigettel kapcsolatos hosszú távú kulturális megfigyelések is. A szerző a történelmi idő három különböző rétegét különbözteti meg: a távoli múlt, a birodalmi határvidék kora és a modern, kortárs idő. (117–118. o.) Az ősi, távoli múlt alatt az ókori Görögország, Bizánc és a középkori szláv államalakulatok emlékét érti. Úgy véli, hogy részben az ókori görög kultúra iránt megnyilvánuló külföldi érdeklődés hatására is, Hellász még a két világháború közti időszakban is a modern Görögország területén túlmutató hatást gyakorolt. A szerző megállapítását az 1930-as évekből származó útleírásokból konkrét példákkal is alátámasztja: a fejükön batyut cipelő montenegrói asszonyokról a kortárs brit utazónak az Erechteion kariatidái, a kóbor kutyákról Euripidész halála, a rilai kolostor szanitációs rendszeréről pedig a homéroszi állapotok jutottak eszébe. (120. o.) Az ókori Görögország kultusza a többi balkáni országot is saját ókori gyökereinek kutatására ösztönözte (albán-illír, román-dák párhuzam) és viszonyítási pontként szolgált számukra.

Amíg az ókori Görögországhoz egyértelműen pozitív képek társultak, Bizánc megítélése ambivalensebb volt. Pozitív értelemben jelenthette az egységesítő erőt, egy múltfélben lévő civilizáció utolsó sugarát, de a sötét középkor kezdetét és a ködös, zavaros (obscure) ortodox kultúrát is. Még akkor is, ha egyes, zömmel protestáns brit közösségek érdeklődve fordultak a keleti keresztény teológia és rítus felé. (122. o.) A középkori szláv államalakulatok szerepét Michail csak röviden érinti. Úgy véli, hogy a XX. század első felének brit szerzői gyakran túlhangsúlyozták a félsziget szláv jellegét, Oroszország révén pedig további negatív konnotációt kapcsoltak hozzá.

Egyszerre volt negatív és pozitív a félsziget kora újkori, újkori történelmének megítélése is. Az Oszmán Birodalomhoz a források elsősorban negatív képeket (*erőszak, barbárság, kulturális pusztítás*) társítottak, habár 1918 után a félsziget látható muszlim öröksége (*mecsetek, minaretek, bazárok*) már inkább az integráló tényezők felé mutatott. Összességében inkább pozitív volt a Habsburg Birodalom megítélése, habár a modernitás és a modernizáció zászlóvivőjeként megjelenő birodalom hatása 1918 után, a Monarchia összeomlását követően, szignifikánsan csökkent. Az Ausztria–Magyarország balkáni szerepvállalásához társult képek kapcsán Michail egy apró, de nem elhanyagolható tényezőre is felhívja a figyelmet: a Balkánra látogató legtöbb brit utazó a *Baedeker* német könyvkiadó útikönyveire támaszkodott. (128. o.) Mivel a brit utazók magukra a modernitás képviselőjeként tekintettek, a XX. század első felében leggyakrabban a primitív, félbarbár

és elmaradott jelzőket társították a félszigethez. A romantikus szemlélődők és a néprajzkutatók számára azonban éppen a modernitás hiánya jelentett vonzerőt, mutat rá egy újabb ellentmondásra a szerző.

A monográfia utolsó fejezetében Michail röviden a félsziget földrajzi-kulturális lokalizálására is kísérletet tesz. Úgy véli, hogy az egységes Nyugat-Európa képe megkövetelte egy ettől eltérő Kelet-Európa létét. Gyakori volt, hogy a félszigetet hasonlóan elmaradott térségekkel (Spanyolország, Olaszország) vagy a táj morfológiai adottságai nyomán Írországgal és Wales-szel állították párhuzamba. A Balkánon átutazó utazók, hívja fel a figyelmet a szerző, valójában csak azt hitték, hogy a félsziget egészét látták, miközben konkrét útvonalat követtek, és minimálisan érintkeztek a helyi lakossággal. Maga a Balkán is út volt Kelet és Nyugat között – erre a *hid* és az *olvasztótégely* metaforák gyakori használata is utal –, politikai határai pedig gyakran változtak. A XIX–XX. század fordulóján egyforma gyakorisággal használták a Közel-Kelet és a Balkán meghatározást, de az előbbi használata csak a két világháború közti időszak végére kopott ki a használatból. Vitatott volt (és mind a mai napig is az), hogy mely országok tartoznak a félszigethez? Két, 1924-ben megjelent földrajz tankönyv közül az egyik Romániát és Görögországot, a másik Romániát és Jugoszláviát nem sorolta a térséghez, miközben Törökország egészét a Balkán részének tekintette. Egyes szerzőknél a Balkán tágabb fogalmi jelentéssel is bírt és Kelet-Európa szinonimájává vált. Erre utalhat, hogy Archibald Lyall 1930-ban *Balkan Road* [Balkáni út] címmel megjelent útleírásában a kötet felét a lengyelországi, csehszlovákiai és a magyarországi élmények felsorolása teszi ki. A fentiekkel összefüggésben Michail újfent nyomatékosítja, hogy a Balkán számos, gazdag identitással rendelkező, a félszigetről alkotott kép legfőbb jellemzője pedig nem az állandóság, hanem éppen annak hiánya és a rugalmasság volt.

A Balkánról a XX. század első felében kialakuló kép nagy-britanniai percepcióját bemutató munkájában Eugene Michail több fontos megállapításra irányítja rá az olvasó figyelmét. Habár Európa két, egymástól meglehetősen távol fekvő földrajzi régiója között már a XX. században is volt kapcsolat, azok valódi elmélyülése csak a XIX–XX. század fordulójára és még inkább a XX. század első felére tehetőek. E képkotási folyamatban a szerző különösen a két Balkán-háború és az első világháború időszakát emeli ki, miközben alaposan elemzi az abban résztvevő társadalmi csoportok szerepét. A történész szerző munkájában többször is nyomatékosítja, hogy a Balkánról alkotott brit kép azonban sohasem volt egységes vagy állandó, ezért helyesebb volna, több, egymással párhuzamosan és komple-

menter futó Balkán-képről beszélünk. Michail következtetéseit primer források alapján (a londoni School of Slavonic and Eastern European Studies Seton-Watson Gyűjteményére, a korabeli brit napi- és hetilapok cikkeire, valamint a kortárs útleírásokra és beszámolókra támaszkodva) vonja le, érvelését forrásaiból vett szemléletes példákkal és rövid idézetekkel támasztja alá. A jegyzetapparátus bőséges, a visszakeresést pedig a kötet végén található részletes név- és tárgymutató könnyíti meg.

Eugene Michail: *The British and the Balkans. Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950.* (A britek és a Balkán. A külföldről alkotott képek formálódása, 1900–1950.) London, Bloomsbury, 2011., 204 o.

Vukman Péter

Búcsú Havas László professzortól

Megrendülve búcsúzunk Havas Lászlótól, a tudós professzortól, a nemzetközileg ismert klasszika filológustól, a tudomány elkötelezett művelőjétől, a Debreceni Egyetem Latin Tanszékének volt vezetőjétől. Búcsúzunk a KLIÓ folyóirat szerzőjétől, akitől idegen nyelvű könyvek ismertetése címén olyan színvonalú cikkeket közölhattünk, amelyek mindegyike önálló kutatási eredményeket nyújtott olvasóinknak, mindegyike igényes tanulmány volt. Köszönjük, Professzor Úr, hogy tudásával, munkájával segítette a KLIÓ-t!

És végső búcsút kell vennünk a kedves, szerény, derűs embertől, a jóbaráttól, aki ezentúl immár mindig hiányozni fog.

A szerkesztőség nevében is:

dr. Fodor Mihályné